

راهکارهای قرآنی جهت کاهش آسیب های اخلاقی در تحکیم بنیاد خانواده

بهناز هاشمی^۱

چکیده

هدف این مقاله بیان راهکارهای قرآنی در جهت کاهش آسیب های اخلاقی در تحکیم خانواده است. خانواده رکن اساسی جامعه ی انسانی است و شرط پویایی و استواری آن است. تحصیل معارف اخلاقی در خانواده موجب استحکام و قوام خانواده است. قرآن کریم به عنوان عالی ترین راهنمای حیات بشر، بهترین هدایتگر در این مسیر است. با ظهور تکنولوژی های نوین ارتباطی در عصر حاضر به همراه تحولاتی که در فضای مجازی بوجود آمده است، بسیاری از ارزش های اخلاقی در خانواده ها را دچار اختلال کرده است. در مباحث آسیب شناختی نهاد خانواده، یکی از محورهای مهم، بررسی آسیب های ناشی از تحولات خانواده است. تحولاتی که خود منشأ بروز دگرگونی های عمیق و اساسی در نوع روابط و ارزش های خانوادگی هستند. از زمانی که اینترنت وارد فضای زندگی انسان شده تا به امروز، علی رغم تمام محاسن و مزایای آن، یکسری دغدغه ها و نگرانی های را بر خانواده ها تحمیل نموده است. موضوعی که در تمام جوامع موضوعیت داشته و محدود به جامعه و یا اقلیتی خاص نمی شود. در نوشتار حاضر، با رجوع به رهنمودهای حکیمانه قرآن کریم، راهکارهای کاهش آسیب های اخلاقی در خانواده با روش و حیانی و پردازش توصیفی با ابزار کتابخانه ای به بررسی پرداخته و در سه سر فصل تحکیم روابط خانوادگی (تبیین مفهومی تحکیم روابط خانوادگی، انگیزه تحکیم روابط خانوادگی)؛ عوامل برون خانوادگی (فرهنگ و محیط اجتماعی، اقتصاد جامعه، تکریم والدین، فضای مجازی)؛ عوامل درون خانوادگی (توجه به جایگاه خانواده، دینداری و تعهدات الهی، روحیه عفو و گذشت، صبر و پایداری، حلم و ...) نام برد. در نتیجه بهترین راه پیشگیری از آسیب های خانوادگی و اجتماعی بهره مندی از تعلیم قرآن است و می توان با کمی درنگ در حقایق قرآن و با سر لوحه قرار دادن توصیه های آن برای از بین رفتن تنش ها و آسیب ها گام اساسی برداریم.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، خانواده، اخلاق اسلامی

مقدمه

اهمیت پرداختن به موضوع «تحکیم خانواده»، ریشه در اهمیت نهاد خانواده دارد. نهاد مقدس خانواده، رکن بنیادین اجتماع بشری و محمل فرهنگ های گوناگون است تا آنجا که سعادت و شقاوت امت ها، مرهون رشادت و ضلالت خانواده است. اولین شرط داشتن جامعه ای سالم و پویا، سلامت و پایداری خانواده است. اما آنچه مشاهده می شود فروپاشی خانواده است. جایگزین خانواده های جدید نظیر خانواده های تک نفره، خانواده های همجنس (زندگی هم جنس بازان) و شبیه به این، خانواده ها را با بحران جدی در رابطه با اخلاق مواجه کرده است. خانواده از نظر جامعه شناختی باید در هر شرایطی سه کارکرد اصلی خود را حفظ کند. «طبق نظریه های قدیمی که هنوز هم اعتبار دارند، خانواده سه وظیفه ی عمده دارد: یکی مسائل جنسی است که در خانواده باید حل شود؛ دیگر فعالیت خانواده به عنوان یک واحد اقتصادی و بالاخره پرورش کودکان است که از وظایف مهم خانواده به شمار می آید.»^۱ حال این سوال مطرح می گردد که جهت کاهش آسیب های اخلاقی در قرآن راهکاری وجود دارد؟

اهمیت خانواده ونقش آن در جامعه بشری غیر قابل انکار است خانواده یک واحد اجتماعیست که هدف از آن در نگاه قرآن تامین سلامت روانی آن است. ضرورت تحقیق در این موضوع رفع مشکلات اجتماعی با توجه به آموزشهای دینی و وحيانیست چرا که خداوند به عنوان خالق انسان و جهان به خوبی به دردها و درمانهای انسان آشناست.

پیشینه تحقیق

۱. تحکیم خانواده در آموزه های قرآنی اثر اکرم السادات حسینی به بررسی تحکیم خانواده از منظر قرآن می پردازد و با ارائه دسته بندی از انواع عوامل آموزه های قرآنی در این موضوع را بررسی نموده است و انگیزه تحکیم روابط در خانواده، عوامل مؤثر بر تحکیم روابط، ساختار خانواده آرمانی و اصول تحکیم خانواده در قرآن را بررسی نموده است.

۱ محمد حسین فرجاد، آسیب شناسی اجتماعی، (تهران، بدر، ۱۳۶۳)

۲. صالح حسن زاده در مقاله عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی نیز با استفاده از آیات قرآن کریم به بررسی مهم ترین عوامل تحکیم خانواده پرداخته است؛ از جمله حُسن معاشرت در خانواده، نظم و انضباط، وجود روحیه مشورت در خانواده، صبر و پایداری زندگی، روحیه عفو و گذشت، حاکمیت صداقت در فضای خانواده، پرهیز از سوء ظن، آفت حسد، رازداری و وفاداری، مشی با آرامش و بی تکبر، حلم و بردباری، ترس از کیفر الهی، دوری از افراط و تفریط، تواضع، دوری از سختگیری و اسراف و نیز احسان به پدر و مادر

۳. در مقاله راهکارهای تحکیم بنیان خانواده نوشته حمیده محدثی و محمد یوسفی اصل به این نتیجه رسیده است که قوام و دوام هر جامعه وابسته به استحکام خانواده هاست و آگاهی از دستورات تربیتی اسلام و پای بندی به اخلاق حسنه در محیط خانواده مهم ترین قدم در رسیدن به این اهداف مقدس می باشد.

۴. اسماعیل خارستان نقش صله رحم در تحکیم خانواده را بررسی نموده است. در این تحقیق اهمیت و ضرورت صله رحم، آسیب های ناشی از ناهنجاری های ارتباطی در خانواده، مولفه های موثر در تحکیم روابط خانوادگی و ارتباطات خویشاوندی، مصادیق صله رحم و آثار و پیامدهای صله رحم در سیره و اندیشه های اهل بیت (ع) مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

معنا شناسی خانواده

تاکنون تعاریف گوناگونی برای خانواده ارائه شده است که عموماً بر اساس دو نکته بیان گردیده؛ یکی ساختارهای موجود خانواده که تاریخ از آن یاد کرده است و دیگری انتظاراتی که از کارکرد خانواده بوده و هست.

«خانواده متشکل از افرادی است که از طریق پیوند زناشویی، همخونی یا پذیرش فرزند با یکدیگر به عنوان زن، مادر، پدر، شوهر، برادر، خواهر و فرزند در ارتباط متقابل هستند؛ فرهنگ مشترک پدید میآورند و در واحد خاص زندگی میکنند»^۱

۱ منصور قنادان، جامعه شناسی مفاهیم کلیدی، (تهران، آوای نور، ۱۳۷۵)

«خانواده همچون گروهی از افراد است که روابط آنان با یکدیگر بر اساس همخوانی شکل میگیرد و نسبت به یکدیگر خویشاوند محسوب میشوند.»^۱

«خانواده گروهی از افراد است که از طریق خون، ازدواج یا فرزندخواندگی به هم پیوند خورده‌اند و کارکرد اجتماعی اصلی آنها تولید مثل است.»^۲

سازمان ملل متحد (۱۹۹۴) نیز در آمار جمعیتی خود، خانواده را چنین تعریف میکند: «خانواده یا خانوار به گروه دو یا چند نفرهای اطلاق میشود که با هم زندگی میکنند؛ درآمد مشترک برای غذا و دیگر ضروریات زندگی دارند و از طریق خون، فرزندخواندگی یا ازدواج، با هم نسبت دارند. در یک خانواده ممکن است یک یا چند خانواده زندگی کنند، تمام خانوارها، هم خانواده نیستند.»^۳

اولین مفهوم مشترکی که از مجموعه تعاریف ذکر شده و دهها تعریف ارائه شدهی دیگر استنباط میشود، این است که خانواده پیوند عمیق و پایدار جسمی و روحی چند نفر برای زیستن در فضای واحد است. یعنی بدون تحقق این پیوند، خانواده معنایی ندارد؛ قوام این بنا به میزان پیوند اعضای آن بستگی دارد. بنابراین، جهت تعالی کارایی خانواده، لازم است بر تحکیم پیوند و روابط اعضای خانواده تأکید شود. فلذا، تحکیم روابط در خانواده از جمله مهمترین مسائل در سلامت و رشد فرد، همچنین پویایی و توسعه همه جانبه در جامعه است.

تحکیم روابط خانواده

الف) تبیین مفهومی تحکیم روابط خانواده

در ابتدا و قبل از ورود به بحث، لازم است به تبیین مفهومی عنوان بحث که گویای ساختار کلی مقاله است، پرداخته شود.

مقصود از تحکیم خانواده چیست؟ آیا منظور نگهداشتن بنایی هر قدر سست و ناپایدار صرفاً با حفظ نامی از آن است؟ آیا منظور، پایداری خانواده، به قیمت کوتاه آمدن یک طرف و پذیرش

۱ همان

۲ باقر ساروخانی، جامعه شناسی خانواده، (تهران، سروش، ۱۳۷۹)

۳ فرزانه نجاریان، عوامل مؤثر در کارایی خانواده، (تهران، دانشگاه آزاد اسلامی پایان نامه کارشناسی ارشد،

ظلم از سوی او و بیعدالتی از طرف مقابل است؟ آیا صرف اجتماع چند وابسته خونی یا سببی، زیر یک سقف با هرگونه روابطی هر قدر ظالمانه، با نادیده گرفتن حقوق و شخصیت انسانی یک نفر و زورگویی و یکهتازی دیگری، خانوادهای محکم خواهد بود؟ به طور قطع، سر پا بودن خانواده با تحکم از سوی یک فرد و بردباری از سر ناچاری و ترس از فروپاشی از سوی دیگری، استحکامی در پی نخواهد داشت و اگر در ظاهر پایدار بماند، از درون پوسیده و فرونشسته است.

مقصود از تحکیم خانواده، فراگیری اصل اعتدال میان همگان، حاکمیت اخلاق و حفظ حقوق همهی اعضاست. اگر هدف از برقراری زوجیت و تشکیل خانواده، به تعبیر قرآن، «به سکونت رسیدن اعضاست» [۱]، لازم است که همهی رفتارها و تعاملات در راستای تحقق این هدف باشد و منظور از تحکیم، به کمال رساندن همین سکونت است که با کمترین ظلم، نامردی و تحقیر حتی یک عضو در خانواده، سازگار نیست.^۱

ب) انگیزه تحکیم روابط در خانواده

پایداری خانواده در طول تاریخ و در پهنهی جغرافیای ملل، حاکی از انگیزه یا انگیزههایی برای حفظ روابط و پیوند میان اعضای آن است. تحلیل این پیوند، در خانوادههای مختلف با ساختارهای گوناگون، نمایانگر چند انگیزهی محدود میباشد. برخی روانشناسان معاصر، آدمی را دارای چند انگیزه اصلی و بنیادی میدانند. برخی دو غریزه «صیانت ذات و غریزه ی جنسی» را برمی شمارند. برخی «انگیزه ی اجتماعی» را نیز به آن دو می افزایند و برخی چهار غریزه ی «صیانت ذات، تغذیه، غریزه ی جنسی و میل اجتماعی» را جزء این انگیزه ها به حساب میآورند.^۲ برخی که «میل جنسی» را محور تصمیم گیری ها و تحرکات بشر میدانند، اعتقاد دارند که هدف اصلی تشکیل خانواده، شکل حقوقی و رسمی دادن به ارضای این غریزه است.

در پاسخ باید گفت: میل جنسی در تشکیل خانواده (ازدواج) انگیزهی مؤثر و اصلی است؛ اما در روابط و پایداری آن نقش انگیزه را نخواهد داشت و اگر عوامل دیگر به کمک آن نیایند، به تنهایی عاملی کافی نخواهد بود؛ زیرا منظور از تحکیم روابط، تداوم آن تا پایان همزیستی است. در

۱ حسینی، پیشین

۲ علی اکبر سیاسی، ظریه های مربوط به شخصیت، (تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۴)

تربیت اولاد خود به یکدیگر معاضدت نمایند.» این حکم قانونی، تکلیف الهی یک خانوادگی مسلمان است؛ یعنی اطاعت از آن عبادت حق است و اجر اخروی دارد و ترک آن مخالفت با حکم الهی است.

اما برای ایفای این نقش مهم از سوی زن و مرد، «اخلاق» مهمترین نقش را دارد. زیبایی، مال، عنوان اجتماعی، مدرک تحصیلی، مکانیت خانوادگی، وجود فرزند و هیچ عامل دیگری خارج از دایره اخلاق، مؤثر نخواهد بود. حتی قوانین حقوقی که تعیین کننده حد و مرزهای وظایف و حقوق زن و مرد است، در این امر تأثیر معکوس دارد.

«در این رابطه، سخن از عواطف انسانی، عشق، صمیمیت و وفاداری است و حقوق برای حکومت کردن بر آنها ناتوان است. به زور اجرائیه دادگاه، نه مرد را میتوان به حسن معاشرت با زن واداشت و نه زن را به اطاعت از شوهر و وفاداری به او مجبور کرد. بر این اتحاد معنوی تنها اخلاق حکومت میکند و حقوق ناگزیر است که به جای تکیه بر قدرت دولت، دست نیاز به سوی اخلاق و عادات اجتماعی دراز کند. درست است که حقوق نیز برای زن و شوهر تکالیف ویژه‌ای معین کرده است، ولی مصادیق این تکالیف نیز نوعی الزام اخلاقی است!»^۱

دینداری و تعهدات الهی

خانواده‌ای که قرآن طراحی میکند، مکتب و معبدی است که اعضای آن مدارج بندگی را طی میکنند و به حیات طیبه راه مییابند. افراد در خانواده، علاوه بر تأمین حقوق دنیوی خود نظیر امنیت، آرامش، تغذیه، بهداشت مناسب، تحصیل علوم و... حقوق معنوی خود را نیز جستجو میکنند. زن و مرد موظف به ایجاد زمینه‌ی مقتضی و رفع موانع برای دستیابی یکدیگر به این حقوق میباشند.

« مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ »^۲ یعنی هر کس از مرد یا زن کار شایسته کند و مؤمن باشد قطعاً او را با زندگی پاکیزه‌ای حیات [حقیقی] بخشیم و مسلماً به آنان بهتر از آنچه انجام می دادند پاداش خواهیم داد.

۱ ناصرکاتوزیان، حقوق مدنی خانواده، (تهران، بهمن برنا، ۱۳۸۲)

۲ سوره نحل، آیه ۹۷

خداوند در آیهی فوق شرط رسیدن به حیات طیبه و دخول در بهشت و دریافت اجر اعمال را، ایمان و عمل صالح ذکر میفرماید و این دو، تنها در محیطی چون خانواده کسب میشود. اسلام، زن و مرد را در کسب حقوق معنوی و کسب خیر و شر به تمام معنی مساوی با یکدیگر میداند.

«كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ»^۱ هر کسی در گرو دستاورد خویش است

« مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ »^۲ هر که کار شایسته کند به سود خود اوست و هر که بدی کند به زیان خود اوست و پروردگار تو به بندگان [خود] ستمکار نیست.

« وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا »^۳ و کسانی اند که می گویند پروردگارا به ما از همسران و فرزندانمان آن ده که مایه روشنی چشمان [ما] باشد و ما را پیشوای پرهیزگاران گردان.

«قره»، از واژه قرار است و منظور از قره‌اعین، آرامش دیدگان میباشد. چشم انسان در چیزی که خوشایند اوست، آرام میگیرد. در این آیه، عبادالرحمن از خداوند درخواست میکنند که «همسران و فرزندان ما را مایه آرامش چشم ما قرار ده» و از آنجا که چشم و دل مؤمن جز به رضای حق آرام نمیگیرد، نتیجه آیه آن است: «پروردگارا، نسل و اهل خانهای ما را در مسیر خود و مورد رضای خود قرار ده.» خلاصه آنکه مؤمنین - عبادالرحمن - علاوه بر انجام مسئولیت خود در قبال تأمین حقوق معنوی خانواده، برای کمال معنوی آنان و رسیدن به رضای حق، دعا نیز میکنند.

شاید انگیزه برای این خیرخواهی و دعا، این آیه باشد: « وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلَتْنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ »^۴ کسانی که گرویده و فرزندانشان آنها را در ایمان پیروی کرده اند فرزندانشان را به آنان ملحق خواهیم کرد و چیزی از کار [ها]شان را نمی کاهیم هر کسی در گرو دستاورد خویش است.

۱ سوره مدثر، آیه ۳۸

۲ سوره فصلت، آیه ۴۳

۳ سوره فرقان، آیه ۷۴

۴ سوره طور، آیه ۲۱

در تفسیر قرطبی، ذیل آیهی فوق از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که فرمود: «خداوند ذریه مؤمن را در بهشت هم درجهی او قرار میدهد؛ هرچند آن ذریه از حیث عمل و پاداش از او نازلتر باشند. برای آنکه به وجود ایشان و پیوستگی ایشان، چشم روشن شود.»^۱

روحیه عفو گذشت

گذشت عاملی مؤثر در ایجاد و تقویت دوستی‌ها و روابط حسنه است، چنان‌که خداوند می‌فرماید: «وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ»^۲ یعنی «و نیکی با بدی یکسان نیست [بدی را] آنچه خود بهتر است دفع کن آنگاه کسی که میان تو و میان او دشمنی است گویی دوستی یکدل می‌گردد». لذا اگر در دشمنی‌ها، گذشت و بزرگواری چنین تأثیری می‌گذارد، بدیهی است در خانواده که به طور طبیعی روابط دوستانه وجود دارد، عمیقاً کارساز خواهد بود. اما خود این گذشت‌ها و بزرگواری‌ها از ایمان و تقوای اعضای خانواده سرچشمه می‌گیرد.^۳

صبر و پایداری زندگی

در قرآن به دفعات به صبر و بالا بردن سطح مقاومت بارها سفارش شده است: «وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ...»^۴ یعنی «از صبر و نماز یاری جوید...» بر اساس این آیه، قرآن به صبر و شکیبایی فراخوانده است. آموزه و توصیه اسلام و قرآن در عرصه‌های زندگی پُرغوغا و پُرآشوب، کسب صفات ایمان در برابر کفر و بی‌دینی، عمل و کار نیک در برابر بی‌عملی و بی‌تقوایی، پیروی از حق و حقیقت در برابر باطل و ناحق، و صبر و مقاومت در برابر مشکلات و مصایب است: «وَالْعَصْرُ * إِنَّ الْإِنْسَانَ لِفِي خُسْرٍ * إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصُوا بِالْحَقِّ وَتَوَّصُوا بِالصَّبْرِ»^۵ یعنی «سوگند به عصر * که انسان‌ها همه در زیانند، * مگر کسانی که ایمان آورده‌اند و اعمال صالح انجام داده‌اند و یکدیگر را به حق سفارش می‌کنند و یکدیگر را به شکیبایی و استقامت توصیه می‌نمایند»

۱ حسینی، پیشین

۲ سوره فصلت، آیه ۳۴

۳ صالح حسن زاده، عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی، (قم، پژوهشنامه معارف قرآنی، ۱۳۹۲)

۴ سوره بقره، آیه ۴۵

۵ سوره عصر، آیات ۱-۳

بی‌تابی و بی‌طاقتی مصیبت و مشکلات انسان را افزون می‌کند. امام کاظم(ع) فرمودند: «الْمُصِيبَةُ لِلصَّابِرِ وَاحِدَةٌ وَلِلْجَازِعِ اثْنَتَانِ: مصیبت برای شخص بردبار یکی است و برای شخص بی‌قرار دو تا»^۱ این از آن روست که برای فرد شکیباً تنها آسیب ناشی از مصیبت باقی می‌ماند که آن هم در اثر صبر، از هم فرو می‌پاشد. چنان‌که امام علی(ع) فرمودند: «الصَّبْرُ يَمَحُصُ الرَّزِيَّةَ: شکیبایی مصیبت را از هم می‌پاشد» اما برای فرد بی‌قرار و بی‌تاب، هم آسیب ناشی از مصیبت می‌ماند و هم آسیب‌های ناشی از بی‌تابی‌ها، لذا اگر بی‌تابی بر کسی چیره شود، روی آسایش را نخواهد دید.^۲

حلم و بردباری

یکی از اوصاف بندگان خاصّ خداوند حلم و بردباری است، چنان‌که قرآن می‌فرماید «إِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا»^۳ «و هنگامی که جاهلان آنها را مورد خطاب قرار می‌دهند و به جهل و جدال و سخنان زشت می‌پردازند، در پاسخ آنها «سلام» می‌گویند»؛ سلامی که نشانه بی‌اعتنای نیست و توأم با بزرگواری است، نه ناشی از ضعف؛ سلامی که دلیل عدم مقابله به مثل در برابر جاهلان و سبک‌مغزان است.

جمع بندی و نتیجه گیری

عوامل فراوانی در تحکیم بنیان خانواده و سرزندگی آن مؤثرند که در این مقاله به مهم‌ترین آنها پرداخته از جمله: میل جنسی که تقویت کننده انگیزه تشکیل خانواده است و بعد عواملی همچون اخلاق، فطرت و شریعت نام برده شده است. عوامل موثر بر تحکیم روابط خانواده عوامل برون خانوادگی همچون فرهنگ، محیط اجتماعی، اقتصاد، تکریم والدین، فضای مجازی. عوامل درون خانوادگی همچون جایگاه خانواده، آشنایی با تعهدات اخلاقی و حقوقی، دینداری، روحیه عفو و گذشت، صبر و پایداری و حلم و بردباری را می‌توان نام برد.

۱ حسین بن علی حرّانی، تحف العقول، (قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۳)

۲ حسن زاده، پیشین

۳ سوره فرقان، آیه ۶۳

منابع و مآخذ

- قرآن کریم
- تحکیم خانواده در آموزه‌های قرآنی، حسینی، اکرم السادات، ۱۳۸۵، تهران، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۲۵
- جعفریان، حمید، مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی، ۱۳۹۷، قم، معارف
- حرّانی، حسن بن علی. ۱۳۶۳. تحف العقول. قم: جامعه مدرسین.
- حسن زاده، صالح، عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲، قم، پژوهشنامه معارف قرآنی
- ساروخانی، باقر: «جامعه‌شناسی خانواده»، ۱۳۷۹، تهران، سروش
- سیاسی، علی اکبر: «نظریه‌های مربوط به شخصیت»، ۱۳۵۴، تهران، دانشگاه تهران
- غزالی، محمد: «احیاءالعلوم»، ۱۳۷۴، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
- فرجاد، محمدحسین: «آسیبشناسی اجتماعی»، ۱۳۶۳، تهران، بدر
- قرشی، سید علی اکبر: «قاموس قرآن»، ۱۳۸۲، تهران، بیان جوان
- قنادان، منصور: «جامعه‌شناسی مفاهیم کلیدی»، ۱۳۷۵، تهران، آوای نور
- کاتوزیان، ناصر: «حقوق مدنی خانواده»، ۱۳۸۲، تهران، بهمن برنا
- مجلسی، محمدباقر: «روضة‌المتقین»، ۱۳۶۳، قم، بنیاد فرهنگ اسلامی
- مکارم شیرازی، ناصر: «تفسیر نمونه»، ۱۳۶۸، قم، دارالکتب الاسلامیه
- نجاریان، فرزانه: «عوامل مؤثر در کارایی خانواده»، ۱۳۷۵، دانشگاه آزاد اسلامی (پایاننامه کارشناسی ارشد)